

JOODSE HUMOR 2 (Moos? Dat ben ikzelf!)

Door Peter van 't Riet

Sam en Moos lopen in de Kalverstraat. Sam ziet een spiegel op straat liggen. Hij pakt de spiegel op, kijkt erin en zegt: 'Hé, die gozer ken ik!' Waarop Moos de spiegel afpakt, er ook in kijkt en zegt: 'Ja logisch, dat ben ik!'. Joodse humor? Ik vind van wel. Joodse humor kent allerlei genres. Een daarvan is die van Sam en Moos.

Eigenlijk had ik het deze keer helemaal niet over Sam en Moos willen hebben, om de indruk te vermijden dat joodse humor voornamelijk over Sam en Moos gaat. Maar precies op het moment dat ik een serie over joodse humor start, verschijnt er een biografie over Max Tailleur en bovendien nog een selectie van zijn beste moppen. Dan moet je wel gespeend zijn van elk gevoel voor humor als je daar geen aandacht aan besteedt. Het gaat om een tweeluik geschreven door Jan Luitzen en verschenen bij Nijgh & Van Ditmar. De biografie heet *Max Tailleur : Mijn leven is geen mop* (MT), de selectie van zijn beste moppen heeft de titel *Sam en Moos : De beste moppen van Max Tailleur* (S&M). Ik heb de biografie geboeid gelezen, omdat het niet alleen een persoonlijk levensverhaal is, maar ook een stuk Nederlands-joodse geschiedenis beschrijft en tussendoor witzologische verhandelingen te berde brengt.

Max Tailleur (1909-1990)

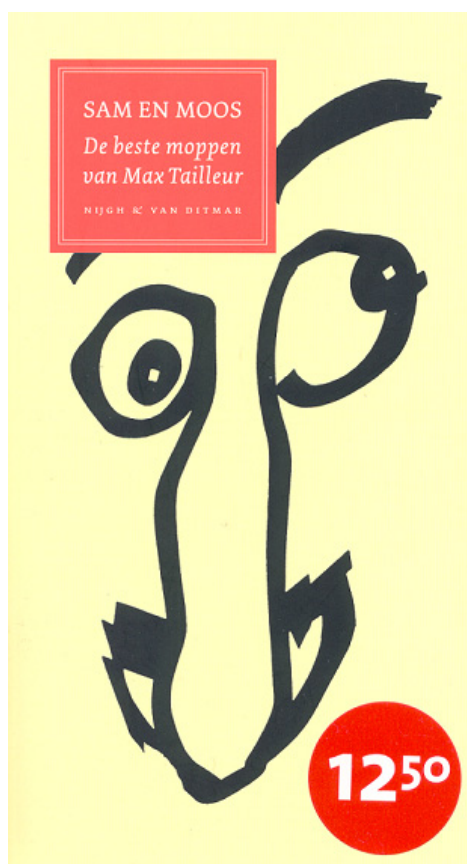
Max Tailleur werd in 1909 geboren en was het prototype van de jiddische Mokummer die opgroeide tussen 1880 en 1940. Siegfried E. van Praag schetste deze jiddische Mokummers in zijn boek *Mokum aan de Amstel* (1976) als volgt: "Wat is de compositie van een Amsterdamse jood? Veertig percent *kapsones* (drukte), dertig percent *rachmones* (medelijden), vijftientig percent *kinnesinne* (jaloezie) en vijf percent suiker! Een aardige, maar verwerpelijke mop. De Amsterdamse jood kon andere mensen zeer veel eerbied betuigen wanneer hij er zin in had, maar als hij het verdomde, deed hij het eenvoudig niet, al kruide hij met de vodenkar langs de straat" (MT, p. 31).

Het leven van Max Tailleur is bepaald niet verlopen zoals onze hedendaagse gesubsidieerde kunstenaars zich hun kunstzinnige carrière bij voorkeur zien ontwikkelen nadat zij de academie hebben afgerond. Niet voor niets luidt de ondertitel van de biografie: "Mijn leven was geen mop". In deze serie, waarin het vooral over joodse humor gaat, zal ik niet lang stilstaan bij het levensverhaal van Tailleur. Wie dat verhaal wil

leren kennen, moet het boek maar kopen. Een paar karakteristieken die direct samenhangen met zijn visie op het métier van moppenverteller wil ik u echter niet onthouden.

Een van de belangrijkste drijfveren van Max Tailleur voor zijn moppenwerk, was de vooroorlogse Amsterdams-joodse volkscultuur waarin de witz zo'n belangrijke rol speelde, weer tot leven te brengen. Maar daarin lag nu ook de pijn, want voor veel joden die de Holocaust hadden overleefd, was dat hetzelfde als dansen op een massagraf. Voor Max Tailleur was het echter de laatste hulde van een medejood met 'die bloemetjes waar de vergasten zelf zoveel van hielden' (MT, p. 49). Max Tailleur stond in die joodse volkstraditie en zette de witz, de hunkering naar het joodse leven van vóór de Tweede Wereldoorlog, in om zijn eigen pijn te verwerken.

Door joods Nederland werd dat niet altijd begrepen en zelfs verkeerd geïnterpreteerd. Enerzijds waren er de overlevenden van de Holocaust die de gein van de witz niet konden combineren met hun onbeschrijfelijke verdriet. Anderzijds waren er de geseculariseerde joodse intellectuelen die niet geassocieerd wilden worden met het volkse karakter van Tailleurs moppen. Voor de eerste categorie, waartoe Max Tailleur zelf behoorde, was de wond van de oorlog nog zo rauw dat het verbazingwekkend is te zien hoe hij een manier van omgaan met de Holocaust koos die geheel verschilde van die van zijn lotgenoten (MT, p. 138). Na de Tweede Wereldoorlog werd zijn overlevingsstrategie: "Je komt huilend op de wereld en je gaat er huilend vanaf. Probeer daar tussenin zo veel mogelijk te lachen", ofwel: "Ik lach om niet te huilen" (MT, p. 142). Vandaar wellicht dat juist Adolf Hitler het onderwerp was van een van Tailleurs favoriete moppen: "Moos zocht zijn rijke broer in Amerika op. In diens huis hingen overal grote portretten van Hitler. Toen Moos zijn broer vroeg waarom die portretten daar hingen, antwoordde deze: 'Ach, Moos, wat een mens al niet probeert tegen de heimwee'." Dit is een witz die heel diep gaat. Wie de tragiek ervan niet aanvoelt, zal Max Tailleur nooit begrijpen.

Max TAILLEUR getekend door Eppo Doeve zoals weergegeven op de omslag van de verzamelbundel Sam en Moos samengesteld door Jan Luitzen.

Komiek en tragiek

Niet alle Sam en Moos moppen raken de pijn van de Holocaust. Maar vrijwel altijd zit er naast een komisch, ook een tragisch element in. Wat bijvoorbeeld te denken van de volgende witz. “Saar van Dam maakt de deur open en ziet een bedelaar die haar iets te eten vraagt. ‘Houd je van koude kip?’ vraagt Saar. ‘Graag,’ zegt de bedelaar. ‘Moet je morgen terugkomen, want hij is nu nog gloeiend heet’” (S&M, p. 124). Zo’n mop vertelt niet alleen iets, maar verzwijgt ook heel veel dat aan het voorstellingsvermogen van de luisteraar wordt overgelaten. Bijvoorbeeld dat Saar wel aan liefdadigheid wil doen, maar niet ten koste van zichzelf. U vraagt zich al af hoeveel koude kip er morgen nog over is als de bedelaar terugkomt. Juist het contrast tussen wat gezegd en verzwegen wordt, maakt de witz tot een theaterstukje in de dop.

En de tragiek van de situatie! We kunnen Saar in deze witz zien als een ongelooflijke egoïste die een arme bedelaar eerst op een verkeerd been zet en vervolgens afscheept met een vooruitzicht waar hij zijn honger nu niet mee kan stillen. Maar wellicht zit de werkelijkheid gecompliceerder in

elkaar. Misschien ligt de kip inderdaad nog te sudderen in de pan en heeft Saar eenvoudig de tijd niet om te wachten tot hij gaar is, omdat zij nog iets heel belangrijks te verrichten heeft. We weten het eenvoudig niet, en joodse verhalen zijn vooral zo interessant omdat er altijd zoveel onbekend blijft waar we heerlijk onze fantasie op los kunnen laten. Zelfs kan deze witz ons brengen tot nog veel fundamentele beschouwingen, want het voeden van bedelaars door alles maar weg te geven wat je hebt, lost uiteindelijk ook het probleem van de bedelarij niet op. De joodse traditie verbiedt het zelfs, omdat niemand er iets aan heeft dat Saar ook zelf aan de bedelstaf raakt. Waar ligt de balans tussen eigenbelang en liefdadigheid? Dat is de dieperliggende problematiek die door zo’n “simpele” witz ook nog eens kan worden opgeroepen.

Lezend in “Sam en Moos” blijken veel van TAILLEURS moppen helemaal niet over Sam en Moos te gaan maar over Bram en Moos. Was in de jaren ’50 en ’60 Bram salonfähiger dan Sam? “Moos is Bram tweehonderd gulden schuldig. Op een avond lopen zij op een stille landweg. Plotseling duikt er een man uit het donker op die hun de weg verspert, een pistool trekt en dreigend zegt: ‘Je geld of je leven!’ Moos haalt zijn portefeuille tevoorschijn, neemt er twee briefjes van honderd uit, geeft die aan Bram en zegt: ‘Voordat ik het vergeet, met jou ben ik quitte’” (S&M, p. 118). Ook nu bestaat de mop weer voor een groot deel uit wat er niet gezegd wordt. Mochten beide heren de confrontatie met het pistool overleven, dan hebben ze in elk geval een interessante juridische casus om aan hun advocaten voor te leggen.

Voor Max TAILLEUR moest een normale mop iets vertellen dat in het gewone leven gebeurt. Zelf geeft hij als voorbeeld: “Moos wordt aan de telefoon geroepen en zegt tien minuten lang: ‘Ja, Bram... Nee, Bram... Zo, Bram... Goed, Bram... Dag, Bram...’. Dan legt hij de hoorn neer en zegt tegen zijn vrouw: ‘Dat was Bram’” (MT, p. 41). Bepaald geen mop om van te schaterlachen, maar als je hem goed brengt (vergeet de adempauze voorafgaand aan de laatste drie woorden niet!), wel een om bij te glimlachen. En ook dat is tenslotte lachen!

Horen versus lezen

We stuiten hier op het probleem van de vertelde mop, de mop als performance, tegenover de geschreven mop, de mop als verhaaltje om te lezen. Veel moppen zijn op papier niet bijzonder leuk en moeten het vooral hebben van de wijze

waarop ze gebracht worden. En dat was voor een deel de tragiek van Max Tailleur, die als geen ander witzen kon vertellen op een wijze dat zelfs de flauwste mop je nog deed lachen. Maar op papier zijn veel van zijn moppen veel minder leuk. Dat was ook de kritiek toen Tailleur vanaf 1953 zijn moppen ging publiceren. In december van dat jaar plaatste het Nieuw Israelietisch Weekblad een recensie van de hand van de journalist en latere filmprogrammamaker Simon van Collem. Deze legde nadrukkelijk veel sympathie aan de dag voor de wijze waarop Max Tailleur zijn moppen ten gehore bracht in het theater De Doofpot aan het Rembrandtplein. Maar vervolgens kraakte hij de publicatie van de moppen in boekvorm af als een “geestloos extract” (S&M, p. 7-8). Dat is wel een extreme

diskwalificatie van de boekjes die later toch veel succes bleken te hebben. Desondanks lijdt ook het boek *Sam en Moos* met de beste (volgens Luitzen) van Tailleurs moppen aan dat fenomeen. Het beste kunt u het lezen met de leeshouding: zoek de beste van de beste moppen uit! Dan beleeft u er meer plezier aan dan wanneer u verwacht een avondje schaterend op de bank te kunnen doorbrengen.

Witzologie

In de biografie van Tailleur vindt u veel opmerkingen en beschouwingen die we als “witzologie” kunnen omschrijven. Het boek van Luitzen bevat prachtige uitspraken over humor en moppen, niet in het minst van Max Tailleur zelf. De biograaf heeft namelijk kunnen putten uit Tailleurs nooit gepubliceerde autobiografie. Zo blijkt Max Tailleur in zijn soort een vernieuwer te zijn geweest, omdat hij de mop verzelfstandigde tot een afzonderlijke act. Andere humoristen gebruikten grappen als onderdeel van hun conference, maar Tailleur zette de mop pur sang in (MT, p. 32). Veel grappen zijn niet echt leuk als ze worden losgemaakt van de lopende conference waar ze oorspronkelijk toe behoorden. Maar een mop of witz is daarentegen een humoristisch verhaaltje op zich. Elke mop heeft genoeg aan zichzelf. Tailleur zegt daarover: “Een mop bedenken is eigenlijk een toneelstuk schrijven en dit dan zó comprimeren dat er twee regeltjes overblijven” (MT, p. 33).

Max Tailleur geeft ook nuttige tips voor de beginnende moppentapper: “Oefen elke dag, waar je ook bent, door moppen te vertellen: op kantoor, op je werk, zelfs aan het belastingloket. Vergeet niet, een mop moet groeien. Het eerste schilderij van Rembrandt was ook niet zijn beste.” Volgende tip: “Vertel de mop zo kort mogelijk. Vergeet nooit: een lang verhaal neemt de aandacht weg en verveelt snel.” Van veel levenswijsheid getuigt het volgende advies: “Maak grapjes over jezelf, nooit grapjes over je toehoorders. Als je scheel bent, durf er een grap over te maken. Vergeet nooit: zelfspot is niet jezelf belachelijk maken, maar je ontnemt de omstanders het wapen om jôu belachelijk te maken.” En heel praktisch: “Bewaar de beste mop altijd voor het einde. De laatste mop wordt altijd onthouden” (MT, p. 37).

Ook voor de moppenconsument heeft Tailleur een goed advies. Bij zijn boekje *3 x daags 1 mop* (een aan de dokter ontleende woordspeling) adviseert hij: “Lees ’s morgens een mop voordat uw dagtaak begint, lees ’s middags een mop om

alle narigheid van de ochtend te vergeten en lees 's avonds een mop zodat u met een glimlach tevreden in slaap valt. Als u deze dosering aanhoudt, dan hebt u lang plezier van dit boek..." (S&M, p. 19).

De witzologie is echter niet alleen een tijdverdrijf voor moppentappers. Zelfs wetenschappers houden zich ermee bezig. In haar proefschrift *Goede humor, slechte smaak* (2001) schrijft Giseline Kuipers dat een mop meestal uit een aantal vaste ingrediënten bestaat. Dingen gebeuren in verband met de dramatische opbouw vaak drie keer (spanning introduceren, spanning opvoeren, spanning ontladen). En ook thema's, settings en personages staan in hoge mate vast en worden door middel van standaardformuleringen verwoord: 'Sam en Moos lopen in de Kalverstraat...', 'Bram komt bij de dokter...', 'Moos en Saar zijn op huwelijksreis...', 'Een pastoor, dominee en rabbi zitten in de trein...' Allemaal personages, situaties en openingszinnetjes die de goede verstaander ogenblikkelijk associeert met moppen en humor. Met als veelvuldig voorkomende thema's: geloof, ziekte, gezag, geld, handel (sof), man-en-vrouw en natuurlijk seks (MT, p. 35-36).

Gein en seks

Overigens bezat Tailleur een gematigde houding tegenover seksmoppen en beperkte hij zich grotendeels tot dubbelzinnigheden en toespelingen. Van al te expliciete seks in grappen hield hij niet. Tailleur: "Er bestaat in dit genre een verschil tussen vulgair en geestig. Geestig vind ik bijvoorbeeld deze mop: Saar komt bij de dokter en zegt: 'Dokter, ik ga trouwen, maar ik voel niks voor kinderen. Wat voor een raad kunt u mij geven?' Zonder een moment na te denken antwoordt de dokter: 'Moet u jus d'orange drinken.' Waarop Saar vraagt: 'Ervoor of erna?' Antwoordt de dokter: 'In plaats van'." Luitzen merkt daar bij op dat we ons moeten realiseren dat de gevoeligheden en seksuele subthema's per tijdsgewricht nogal verschuiven. Een mop die in de jaren vijftig als 'schuin' werd gezien, is nu al gauw onschuldig (MT, p. 35-36).

Ook in dit opzicht kun je Max Tailleur een typische vertegenwoordiger van de joodse volkscultuur noemen: seksualiteit wordt niet gemeden en moreel bedenkelijk gedrag wordt zonder gêne aan de orde gesteld, maar nooit plat of grof gebracht. Vandaag zullen we veel van Tailleurs witzen in deze sfeer eerder flauw dan geestig noemen. Wel spitsvondig vind ik bijvoorbeeld deze: "Moos staat op de markt met

dekens en roept vanachter zijn stalletje: 'Alleen onder de dekens van Moos blijft u kinderloos'. Vier maanden later staat een vrouw die kennelijk in blijde verwachting is, voor de deur bij Moos en zegt: 'U hebt me belazerd'. Waarop Moos ontkennend zijn hoofd schudt en zegt: 'U hebt verkeerd geluisterd; ik heb gezegd: alléén onder de dekens'" (S&M, p. 174).

Wat is gein?

Siegfried E. van Praag stelde dat na de Tweede Wereldoorlog de gein het meest werd gemist in de joodse gemeenschap. Het woord 'gein' is humor gaan betekenen, maar eens duidde het in het Hebreeuws 'lieftalligheid', 'bekoorlijkheid', aan. Gein in die zin is een speciaal Nederlands-joods begrip geworden, met al zijn afgeleide woorden: geintje, geinig, begeind en ongein. Maar, merkt Van Praag op, als we zeiden: "Er is geen gein, geen chèsèd aan" (geen lieftalligheid en geen gratie), een woord uit Tenach (de Bijbel) en uit de liturgie, dan toonde 'gein' nog zijn oude betekenis" (MT, p. 48-49). Van Praag verwoordt hier een wezenlijk kenmerk van gein, van joodse humor. Er zit altijd een element van barmhartigheid in. Ze is er nooit op uit de medemens te kleineren, te schofferen of in de grond te boren. Gein is het tegenovergestelde van sarcasme, cynisme en spot. Gein blijft altijd binnen de grenzen van de rabbijnse stelregel dat wie iemand in het openbaar beledigt, hem vermoordt. Max Tailleur heette officieel Mozes – en die Moos was hij dus zelf. In de grappen die hij over hen vertelde, zette hij mannen als Sam en Moos niet voor gek. Integendeel: hij hield van hen, hij voelde zich verbonden met de galgenhumor waarmee ze de narigheid te lijf gingen. Tailleur: "Ik ken de ellende van Moos en Bram, want ik ben toevallig Moos en Bram zelf." Hij wist dat goede humor moeilijk was, omdat het voortkwam uit de sof. Rijke mensen lachten volgens Tailleur ook niet of nauwelijks. De lach is een compensatiemiddel voor de armoede. En het joodse volk met zijn handel, zijn ups en downs... en in die downs ontstaat de humor. Logisch niet? (MT, p. 68-69).

Humour-right

Hoe kwam Max Tailleur eigenlijk aan zijn moppen? Zat hij zelf zo vaak in de sof? Haalde hij ze op uit zijn herinnering aan de witzen die in het vooroorlogse Amsterdam de ronde deden? Bedacht hij ze grotendeels zelf? Of pikte hij ze van anderen? Eigenlijk van alles een beetje. Omstreeks 1950 krijgt Tailleur het in 1946

verschenen boek “10.000 Jokes, Toasts, Stories” van de Amerikaanse schrijver Earl Wilson in handen. Tailleur: “Ik begon meteen met twee dingen: vertalen en van John Moos maken en van Mary Saar, want het was echt onmogelijk met mijn uiterlijk en mijn nasale stem iets anders dan Sam en Moos-moppen te vertellen” (MT, p. 153).

Max Tailleur liep wat het copyright betreft al decennia vooruit op de moderne informatie-maatschappij. Voor moppenboeken geldt dat niemand het eigendom van een mop kan claimen, was hij van mening. Moppen worden zonder gewetensbezwaren overgenomen, niet alleen van moppentappende collega's, vrienden en familie, maar ook uit Engelse, Duitse en Amerikaanse verzamelbundels (MT, p. 195). Dat procédé van het lichten van vertelformules en moppen uit andermans werk is goed te volgen in de boekennalatenschap van Max Tailleur, die zich in de bibliotheek van de Vrije Universiteit in Amsterdam bevindt (MT, p. 195). Zo ziet u maar: de witzologie beschikt zelfs over een wetenschappelijke bibliotheek! Voor Tailleur was humour-right belangrijker dan copyright. In een van zijn boeken schreef hij: “Misschien bent u in dit boek moppen tegengekomen die u wel eens vaker gehoord of gelezen heeft. Wat doet het

ertoe, als u maar lacht. Want een volk dat zijn humor verliest, is een verloren volk” (MT, p. 196).

Besluit

Ik zou nog wel een paar bladzijden door kunnen gaan met citeren uit en mediteren over beide boeken. En in volgende afleveringen zal ik best nog wel eens terugkomen op de witzzen over Sam/Bram en Moos en Saar. Maar voor nu is het even genoeg, want humor moet leuk blijven, nietwaar? En, zou ik zeggen, beste lezer, ga zelf maar verder op onderzoek uit. In elk van ons schuilt immers een potentiële witzoloog? Over onderzoek gesproken, vindt u dit joodse humor? “De meester had zijn klas als huiswerk een opstel opgegeven dat als thema ‘onze hond’ moest hebben. Vrijdagmorgen vraagt de meester aan Brammetje om zijn opstel voor te lezen. Brammetje leest. De meester is zeer tevreden en vraagt nu aan Moosje, het tweelingbroertje van Brammetje, om zijn opstel voor te lezen. Moosje leest zijn opstel voor dat van a tot z hetzelfde is als dat van Brammetje. ‘Hoe kan dat?’ vraagt meester verbaasd. ‘Het is hetzelfde opstel als van je broertje’. ‘Kunsjt,’ lacht Moosje, ‘het is ook hetzelfde hondje!’ (S&M, p. 149).

Zo.23/01: Herdenking bevrijding Auschwitz

De dag dat Tommy drie werd

ZWOLLE – Verteltheater De Verhalenboot in Zwolle kiest in de week voorafgaand aan de herdenking van de bevrijding van nazivernietigingskamp Auschwitz voor een bijzondere, muzikale theatervertelling over een joods jongetje. Uitvoerenden: verteller Eric Borrias en zangeres Herma van Piekeren, begeleid door diverse musici. ‘De dag dat Tommy drie werd’ wordt gespeeld op zondag 23 januari 2011 om 15.30 uur. Kaartjes via www.deverhalenboot.nl of contant bij elke Free Record Shop in Nederland. Entree: € 11,50.

De joods-Tsjechische Tommy wordt als tweejarig kind met zijn ouders gedeporteerd naar Theresienstadt (Terezin), het 'modelconcentratiekamp' van de nazi's waar veel kunstenaars gevangen zitten. Het stadje wordt zo tot een wrang cultureel bolwerk. De Duitsers nemen er propagandafilms op om de wereld te laten zien dat de joden het nog niet zo slecht hebben..... Tommy's vader, Bedrich Fritta, was een beroemd tekenaar en illustrator in Praag. Hij moet als technisch tekenaar voor de Duitsers werken, maar maakt in het geheim tekeningen over het werkelijke, verschrikkelijke, leven in Theresienstadt. Voor Tommy's derde verjaardag maakt hij een serie

tekeningen om Tommy de wereld buiten het kamp te tonen. Hij krijgt echter geen kans ze te geven... Tommy overleeft het kamp. Een oom smokkelt de tekeningen van vader mee en geeft ze aan Tommy op diens achttiende verjaardag. De gespeelde muziek en de gezongen liederen zijn voor het merendeel geschreven door gevangenen in Theresienstadt. Enkele tekeningen van Tommy's vader zullen op De Verhalenboot te zien zijn.

Script: Kees van der Zwaard | Regie: Martien Zeeman.

Overlevenden van de Tweede Wereldoorlog in Israël anno 2010

Een lezing door Mirjam Kan

Hoewel de oorlog al 65 jaar is afgelopen, blijven de herinneringen aan en de opgedane traumatische ervaringen in die tijd nog altijd voortleven. Hoe hebben de mensen dit innerlijk overleefd? Velen zwegen over hun ervaringen, stopten die diep weg. Hoe wordt er nu dagelijks mee om gegaan? Nee, hulp hebben zij niet nodig, dachten ze. In Israël bestaan twee organisaties die aan Sjoa-overlevenden psychosociale hulp verlenen: Amcha sinds 1988 en Elah - als voorloper van Amcha - sinds 1979, waarvan Elah aanvankelijk alleen voor Nederlanders en hun familieleden maar nu ook voor andere bevolkingsgroepen.

Overlevingsmechanismen van Shoa-overlevenden

Een trauma – na een door iemand zelf meegemaakte ervaring die zeer ernstig was – kan zich ontwikkelen met een uitgestelde werking. Het wordt dan vaak geïnitieerd door een ander, soms kleiner probleem. Zo'n begin van een uitgestelde werking kan ontstaan door bijvoorbeeld een crisis in iemands leven: kinderen die het huis uit zijn gegaan, ouderdom, lichamelijke problemen en allerlei vormen van afscheid - zoals een scheiding of het overlijden van een dierbare. Maar ook kan gewoon een reactivering van het trauma plaatsvinden.

Meerdere factoren kunnen de invloed van een trauma bepalen: de ernst van het trauma (door bijv. kamp, onderduik, honger) en de lengte van het trauma. Verder speelt de leeftijd waarop men het trauma heeft meegemaakt een grote rol. Ook bepalend is de persoonlijkheid door de invloeden van het ouderlijk huis en genetische invloeden. Ook van grote invloed is hoe de opvang na de oorlog is geweest.

Aansluitend op het trauma bestond er een directe behoefte het verleden achter zich te laten en een nieuw leven op te bouwen: kracht i.p.v. zwakte tonen. Bij ouderdom echter kan een vorm van lichamelijke zwakte relatief grote emotionele repercussies hebben. Overlevingsmechanismen die eerder wel goed werkten, worden nu aangetast.

Bij zo'n posttrauma zijn een groot aantal reacties te verwachten: spanning en onrust gepaard gaande met agressie, prikkelbaarheid, woede-uitbarstingen, slecht slapen (angst-dromen), overdreven waakzaamheid, heftige schrikreacties en concentratieproblemen. Ook kan een herbeleving van de traumatische

gebeurtenissen optreden. Verder komt voor een drang tot vermijding van prikkels. Het wegdrukken van zwakte, alles wat aan de gebeurtenis kan herinneren, samen met een stuk emotie. De persoon functioneert goed maar betaalt een prijs. Het gevolg is gevoelsarmoede en een gevoel van vervreemding. Tenslotte kan er ook een gebrek aan basisvertrouwen in de medemens zijn ontstaan. De persoon blijft altijd alert en denkt bij alles: pas op!

Shoa-overlevenden in Israël

In 2010 zijn er in Israël ongeveer 700.000 senioren waarvan 240.000 overlevenden van de oorlog. Daarvan maakten 170.000 de oorlog mee als 'volwassene' – ouder dan 16 jaar bij de bevrijding – en 70.000 waren toen kinderen, de zogenaamde 'child survivors'. Van de 240.000 overlevenden leeft een derde in armoede, 40% ervaart eenzaamheid en 61.000 zijn verpleeghuispatiënten. Door sterfte verwacht men een daling van de shoa-overlevenden in Israël tot 47.000 in het jaar 2025.

Lang niet alle overlevenden krijgen een fatsoenlijke uitkering, maar de laatste jaren zijn er wel meer vergoedingen. Voorbeelden hiervan zijn de WUV (Wet Uitkeringen Vervolgings-slachtoffers 1940-1945) voor Nederlanders en de 'Wiedergutmachung' voor de Duitsers en Oostenrijkers. Vanuit Israël worden uitkeringen gegeven door het Ministerie van Financiën en door de Claims Conference, nl. 291 euro per maand. Vanaf 2007 worden ook kleine bedragen gegeven aan overlevenden uit de kampen en getto's.

Vooraf dankzij de 'bejaardenpartij', die slechts een paar jaar aan het bewind was – o.l.v. Rafi

Eitan, die Eichman in 1961 pakte – is er sinds 2007-2008 in Israël veel meer financiële- en andere hulp ontstaan. Zo wordt er korting gegeven op de stedenbelasting en op de tv- en radiobelasting. Ook voor de aanschaf van een bril, gebit of gehoorapparaat is er een tegemoetkoming. Organisaties zoals 'La'ad' – die oorlogsoverlevenden over hun rechten informeert, het fonds voor Shoa-overlevenden en het project 'Wa'hadarta bifne zakeen' zijn allemaal door Elah geïnitieerd. Zo krijgen 1000 Shoa-overlevenden hulp van jeugd die niet in het leger gaat maar wel het land dient.

De aandacht ligt toch vooral op financiële steun en minder op sociale netwerken. Bij onderzoek klaagt 40% van de Shoa-overlevenden over eenzaamheid! Het gaat om problemen met het maken van contacten (sociaal, of met kinderen) of een innerlijk gevoel van eenzaamheid ("niemand begrijpt mij"). Psychologische hulp is nodig voor 10% van de Shoa-overlevenden, waarvan 5% psychiatrisch en 5% die genoeg heeft aan een gewone psychologische behandeling.

Resultaten van een onderzoek

Uit een vergelijkend onderzoek, uitgevoerd door de Universiteit van Leiden, tussen een joodse groep en een controle groep (in totaal 13.000 mensen), is gebleken dat overlevenden van de Jodenvervolging een opmerkelijke veerkracht hebben. Gemiddeld hebben ze echter wel meer psychiatrische problemen – zoals angst, depressie, schuldgevoel, indringende herinneringen en verdringing – dan de controlegroep zonder traumatische ervaringen. Ook vertonen ze in Israël relatief minder depressies en angsten dan overlevenden in andere landen. Op andere terreinen functioneren zij echter nauwelijks anders dan de controlegroep van niet Shoa-overlevenden. Overlevenden die in Israël zijn gaan wonen voelen zich psychisch beter. Ook draaien ze sociaal beter mee dan overlevenden in andere landen. Als mogelijke reden hiervoor wordt aangegeven: het moeten omgaan met de vele oorlogen in Israël – ook na 1945 – waardoor ze beter bestand zijn geworden tegen die spanningen. Misschien kozen juist mensen met een bepaalde persoonlijkheidsstructuur voor de weg van emigratie naar Israël.

Zij die tussen 1945 en 1951 emigreerden naar Israël deden dat minder uit idealisme maar meer omdat velen niet meer in staat waren om in Europa te wonen vanwege de herinneringen. Er was niemand meer over en zij dachten opnieuw te

kunnen beginnen op een andere plaats. Emigranten naar Israël die later kwamen en dus ouder waren, hebben meer idealisme gebaseerd op het Zionisme of hebben gewoon liefde voor Israël of hebben de wil om de nieuwe staat Israël op te bouwen en zo meer aan hun eigen 'identiteitsversterking' te werken.

Verhalen van 'sterke mensen'

Mevrouw H. was ondergedoken in Nederland. In Israël kreeg ze vanuit Nederland geen uitkering in het kader van de WUV, omdat het een invaliditeitswet is. Men wordt verplicht aan te geven dat je door de oorlog psychische klachten moet hebben. Ze had wel nachtmerries 'net als iedereen'. Ze wilde daar niet over klagen. Ze had een gevoel dat haar onrecht was aangedaan, ze had immers automatisch recht op een uitkering om wat ze meegemaakt had?! Ze was flink.

Ruthi Lavie-Jourgrau heeft als kind van de oorlog geschreven:

De glimlach van een kleindochter
De omhelzing van een kleinzoon
Volwassen al --
Een bezorgd: "Hoe gaat het?"
Van dochter en van zoon
De blik van mijn geliefde
In dit alles ligt mijn geluk.

Toch heb ik het geluid van brekend glas niet nodig
Om me dagelijks mijn verwoesting te herinneren.
Want ik ben een Child Survivor, kind van de oorlog,
Dat niet vergeet, dat hunkert.

Als ik nog eens mijn hoofd in mijn moeders warme schoot kon leggen.
Gekoesterd in haar lieve blik.

Als ik nog een keer met mijn hand in vaders warme hand kon lopen,
Mijn wang tegen zijn warme jas.

Child Survivor, Kind van de Oorlog,
Dat ben ik.
Elke dag opnieuw.

Lea is in Nederlands-Indië geboren. In het kamp was alsmaar honger, 0 cm gegroeid, maar sociaal was het hecht. Haar conclusie is: "Ik ben gevoelig voor elke vorm van een 'onderdrukkingssituatie'.

Dat nooit meer". Ze is links georiënteerd en voor een Palestijnse staat.

Barend, geboren in 1927, is getrouwd en heeft een dochter. Zijn hele familie is omgekomen en zelf heeft hij in Buchenwald en andere kampen gezeten. Toen hij 18 jaar was (1945) woog hij 28 kg. Hij schrijft: "Wat ik voelde bij de bevrijding? Ik was zo afgestompt dat er niet veel gevoel meer over was. Ik zag de bevrijdende tanks maar begreep niet dat het echt waar was. De angst en spanning vielen van me af maar het drong niet echt tot me door dat ik vrij was. Ik werd per ambulance teruggebracht naar Groningen. Daar stond ik, nog geen maand na de bevrijding, op straat. Verloren en verlaten, zonder ook maar een enkele bezitting. Ik vond een kosthuis en wilde mijn schooltijd inhalen, hetgeen niet meer kon. En zo is het eigenlijk altijd gebleven. Er is nooit een einde gekomen aan de tijd van de oorlog. Nooit gepraat! Toen ik voor het eerst wel heb gepraat en kon vertellen en werd gehoord was ik daarna zwaar, moe maar erg opgelucht."

Moshe, geboren in 1923, kwam uit Polen, had zes concentratiekampen overleefd en als enige van de familie de oorlog. Hij is weduwnaar geworden. Hij had pijn op de borst en had ademnood. Uit fysieke onderzoeken bleken er geen specifieke problemen te zijn, alles was prima.

Moshe zat vast in de Shoa en hield niet op er over te praten. Vol van herinneringen gaf hij lezingen en leidde groepen die naar Auschwitz gingen. Zijn vrouw leefde voor het hier en nu.

Hij wilde 'verder'. Dat leverde spanningen op. Ze waren in 1945 getrouwd, meer uit eenzaamheid en behoefte aan gezelschap, dan uit liefde. Hij was altijd sterk dankzij zijn 'overlevings-mechanisme'. Zwakte kon alleen toegestaan worden vanuit een krachtige positie. Je mocht niet vallen.

Moshe was een jaar jonger dan mijn vader (Harry Kan). Hij uitte oprechte zorg voor mijn vader, net als een vader, het liep soms door elkaar heen. Hij stierf ineens aan een hersenbloeding. De begrafenis was een maand na het overlijden van mijn vader.

Verhalen over 'kwetsbare mensen'

Mevrouw X, geboren in Zwolle. Verloor haar ouders op traumatische wijze. Ze is erg getroffen door de oorlog en alle gevolgen van dien. Ze heeft tot op heden moeite met het hebben van vertrouwen in mensen.

Haar gedicht is opgenomen in de bloemlezing van

Elah, bij het 10 jarig bestaan in 1989.

My mother's face.

Every morning at eight o'clock

A woman passes my house.

Her face is like my mother's face,

Her posture so much the same!

Yes, even sisters they could be,

Or maybe – maybe – it is she?

For this is the real tragedy,

I was not there when her life was taken.

Later on I was just told the facts,

Almost impossible to accept.

And ever since, throughout the years,

Forever searching for traces,

Time and time again,

In all those unknown faces,

I see my mother's face again.

Duifje, geboren in mei 1941 in Polen. Zij heeft een oudere zus. Haar ouders zijn omgebracht. Toen ze 4 á 5 jaar was, is ze bij haar onderduikmoeder weggehaald en naar Israël gebracht bij haar zus in de kibboets. Ze had helaas geen goed contact met haar zus. Ze is getrouwd maar had een slecht huwelijk. Vanaf haar 19e jaar had ze herhaaldelijk zware depressies. De aanleiding hiervoor was in de eerste plaats het soldaat zijn in het Israëlijsch leger en later ook de reis naar Polen die ze met haar dochter in 2008 maakte. Ze komt de laatste twee en een half jaar niet over haar depressies heen. De hogere leeftijd leidt tot een langzamere genezing. Het is een hoopje ellende met gevoel van onmacht. Half november 2010 is ze weggelopen, van de aardbodem verdwenen zoals dat ook tijdens de Shoa gebeurde. Ze dacht vanzelf wel te zullen sterven... Inmiddels is ze opgenomen in een gesloten psychiatrische afdeling.

Behandelingswijzen

De klassieke benadering heeft als doel om via hedendaagse onderwerpen een veilig gevoel te geven en dan wel samen te raken aan onderliggende problematische gevoelens – dit wordt wel 'het openen van de Doos van Pandora' genoemd. Het helpt orde te scheppen in de innerlijke chaos – inclusief het vastzitten in oude patronen – en onverwerkte gevoelens. Verder helpt men bij het verwerken van weggedrukte herinneringen en rouw. Tot slot moet men komen

tot integratie door een nieuw kader te geven zodat men tot rust komt en tot acceptatie van de toestand.

De moderne benadering, ook wel positieve psychologie genoemd, gaat uit van een trauma-behandeling waarin de begrippen 'veerkracht' en 'weerbaarheid' een grote rol spelen. De nadruk komt te liggen op de sterke kanten en niet op de zwakke, kwetsbare aspecten en niet op belemmeringen en beschadigingen. Veerkracht richt zich op zelfbevestiging en hoop. Men moet leren kijken naar mentale vermogens en naar de capaciteit om productief en creatief te zijn. Het cognitieve welbevinden moet worden versterkt door een positieve beoordeling van het leven. Men mag weer genieten en het geluk toelaten.

Het cognitieve welbevinden bevindt zich voor 50% in onze genen, voor 20% wordt het door omstandigheden bepaald (bijv. van een trauma) en voor 30% is het bewerkbaar. Hoe gemotiveerd is men om van de klachten af te willen, resp. de slachtofferrol op te geven? "Het ergste is al gebeurd en heb ik overleefd". Men dient het trauma in een andere context te leren zetten: mentaal en emotioneel (reframing). De op Klacht (-) en Kracht (+) gerichte psychologie kunnen elkaar aanvullen en afwisselen.

Als afsluiting nog een uitspraak van Bessel van der Kolk: "De relatie is de hoeksteen van de behandeling. Een klik tussen therapeut en cliënt is een vereiste voor verandering."

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING VOORJAAR 2011

Kopij voor de Judaica-agenda s.v.p. sturen naar ons e-mailadres: info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie voor de Judaica-Agenda wordt bijgehouden op onze website www.judaica-zwolle.nl. De datums van de cursussen van de stichting kan men vinden in de cursusfolder 2010-2011 en op onze website.

18-1-2011 - Lezing *Spreuken der Vaderen* door de heer Lou Evers. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Tijd: 19.30 uur.

6-2-2011 - Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 3,00.

6-3-2011 - Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 3,00.

23-3-2011 - Lezing *Van probleem tot maatschappelijke ideologie* door Prof.Dr. D. van Arkel. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Tijd: 19.30 uur.

3-4-2011 - Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 3,00.

1-5-2011 - Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 3,00.

11-5-2011 - Jom Ha'atsmaotviering : Viering van de onafhankelijkheidsdag van Israël. Het programma wordt t.z.t. bekend gemaakt. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Tijd: 19.30 uur.

Zojuist verschenen

Op de valreep van het oude jaar verscheen bij Folianti in Zwolle een herziene uitgave van het boek *Zonder Tora leest niemand wel : Inleiding in het joodse karakter van de evangeliën* van de hand van Peter van 't Riet. Het boek dat voor het eerst verscheen in 1986, was al enige tijd uitverkocht, maar heeft nog niets aan actualiteit ingeboet. Na alle nieuwe inzichten over het jood-zijn van Jezus, vraagt dit boek vooral aandacht voor de joodse benadering van de evangelisten. Zij zijn het immers die ook in het moderne bijbelonderzoek nog vaak gezien worden als degenen die de oorspronkelijke joodse boodschap van Jezus gehelleniseerd hebben voor een niet-joods publiek.

In dit boek laat Peter van 't Riet aan de hand van veel voorbeelden zien dat ook de evangelisten joodse schriftgeleerden waren. Zij waren er niet op uit Jezus acceptabel te maken voor een heidense lezerskring. Ook bedoelden zij niet een correct verslag van historische gebeurtenissen op te stellen. De evangelisten waren daarentegen joodse schriftgeleerden die *midrasj* vertelden, dat wil zeggen een godsdienstig betoog in verhaalvorm aansluitend bij de grote thema's uit Tenach en de Mondelinge Tora. Wie de evangeliën niet leest als joodse literatuur zal wellicht veel nuttigs ervaren, maar niet begrijpen wat de evangelisten ermee bedoeld hebben. Van 't Riet maakt dat duidelijk met het begrip “nachtwachtexegese”: denken dat Rembrandt een wacht bij nacht heeft geschilderd en mooie verhalen bij dat thema vertellen zonder te weten dat de titel “Nachtwacht” een aanslibsel is uit onze cultuurhistorie. Mooie verhalen over het waken bij nacht, maar niet wat Rembrandt met zijn schilderij bedoeld heeft. Zo vergaat het ook menig evangelieverhaal als we de joodse context waarin zij zijn ontstaan niet serieus wensen te nemen.

In het boek wordt aandacht besteed aan de Hebreeuwse taal en gedachtewereld waar ook de evangelisten zich in bewogen. Verder wordt de rol besproken die de achtergrond “literatuur” van de evangelisten speelt in hun verhalen: Tenach, Apokriefen, Mondelinge Tora, Targoem etc. In een derde hoofdstuk komt het dagelijkse joodse leven aan de orde waar de evangeliën vol mee zitten. Zo blijken de verschillen tussen de avondmaalsverhalen van Matteüs en Lukas

geheel verklaarbaar te zijn door ze langs de liturgie van de sedermaaltijd te leggen. Zelfs glossen, latere toevoegingen van handschrift-overschrijvers aan de tekst van het verhaal, kunnen ermee worden opgespoord. Maar ook kennis over de joodse gebedspraktijk, de sjabbat etc. blijkt van groot belang om evangelieverhalen op een juiste manier te kunnen uitleggen.

Twee hoofdstukken zijn gewijd aan het midrasjkarakter van de evangeliën. In het ene wordt aan de hand van de parallel Jezus-Mozes bij Matteüs gedemonstreerd hoe de evangelist zijn evangelie gecomponeerd heeft en welk betoog hij daarmee heeft willen agenderen. In het andere wordt duidelijk gemaakt hoe de ene evangelist gebruik maakt van verhalen van de andere om ze in zijn eigen “betoog in verhaalvorm” te kunnen inpassen.

Het boek sluit af met twee hoofdstukken over het uit elkaar groeien van christendom en jodendom en de moeizame zoektocht vandaag om elkaar weer te vinden. Het laatste hoofdstuk is het meest herzien. Vooral de paragraaf over de christelijke oriëntatie op het jodendom, die in de eerste uitgave de situatie van de jaren '80 weerspiegelde, is aangepast aan de latere ontwikkelingen. Maar de stelling van Van 't Riet dat het christendom moet terugkeren naar zijn joodse bronnen, staat ook vandaag nog overeind.

Meer informatie over het boek is te vinden op de website van de auteur (www.petervantriet.nl). Het boek is alleen te koop op internet op de website www.folianti.com.

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- D. Klasen (cursuscoördinator)
- Mw. D. Koffeman-Wielenga (bibliothecaresse)
- W.H. Neevel (secretaris)
- S.P. van 't Riet (voorzitter, penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. D. Koffeman-Wielenga (tel. 0591-616543).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuël Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd. De toegangsprijs is: € 3,00 per persoon; voor kinderen € 2,00.

De Stichting Judaica Zwolle werkt bij gelegenheid samen met: Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, Stichting Pardes te Amsterdam, Bureau Kerk-en-Israël van de PKN te Utrecht, VU-Podium Vrije Universiteit Amsterdam e.a.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 april 2011. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van maart te zijn ingeleverd op e-mail info@judaica-zwolle.nl.

VAN HET BESTUUR

Tot onze spijt hebben we moeten besluiten dat ook Vrij Leerhuis 3 over de Talmoed wegens te weinig deelnemers niet doorging. De cursussen Hebreeuws hebben daarentegen dit seizoen zeer veel deelnemers getrokken. Tot de tentoonstellingscommissie zijn toegetreten Hanneke Brem en Marguerite Groot-Segond. In het vorige seizoen hebben 288 personen de tentoonstelling tijdens de zondagse opening bezocht. Johan Dekker heeft te kennen gegeven de werkgroep cursussen te komen versterken.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Verspreiding: Geesinus en Astrid Kruithof.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwkah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michael Canter, Wil Cornelissen, Marco Groen, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Astrid Rodrigues Pereira, Caroline Rouwendal-Estoppey, Renate van Vuure-Redout.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Henrike de Graaf, Dick Klasen (secretaris), Dicky Koffeman, Wim Neevel, Peter van 't Riet (voorzitter), Wil Wolters.

BEHEER E-MAIL

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Men kan via dit e-mailadres toezending van het cursusprogramma of andere informatie aanvragen.

RONDELEIDINGEN IN SYNAGOGE

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Tijdens een rondleiding wordt ook een bezoek aan de tentoonstelling gebracht. Entree: € 3,00 voor volwassenen, € 2,00 voor kinderen.